

فرهنگ لغات

و

واژه‌های ترکیبی دیوان ناصر خسرو

همراه با توضیح اعلام

برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی، کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری

دکتر حسن حدادی

عضو هیئت علمی دانشگاه اراک

حیدری، حسن - ۱۳۴۶

فرهنگ لغات و واژه های ترکیبی دیوان ناصر خسرو همراه با توضیح اعلام / تالیف
حسن حیدری، ویراستار الهام فرمهینی فراهانی. - اراک: دانشگاه اراک، ۱۳۸۹.
ی، ۲۹۴ ص.

ISBN: 978-964-7320-45-0

کتابنامه: ص. ۲۹۱-۲۸۶، همچنین بصورت زیرنویس.

۱. ناصر خسرو، ۳۹۴-۴۸۱ ق. دیوان - واژه نامه ها الف. فرمهینی فراهانی، الهام، ویراستار
ب. عنوان.

۸۶۱/۲۲

PIR۷۷۶۵/۲۲ ح ۹

انتشارات دانشگاه اراک

فرهنگ لغات و واژه های ترکیبی دیوان ناصر خسرو همراه با توضیح اعلام

مولف: دکتر حسن حیدری

ویراستار فنی: الهام فرمهینی فراهانی

چاپ اول: زمستان ۱۳۸۹

شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

قیمت: ۵۰۰۰۰ ریال

حق چاپ محفوظ است.

فهرست مطالب

مقدمه	ج
راهنمای تدوین و استفاده از این فرهنگ	و
جدول نشانه های اختصاری	ی
فرهنگ لغات و واژه های ترکیبی دیوان ناصر خسرو	۱-۲۸۸
منابع و مآخذ	۲۸۹-۲۹۴

www.ketab.ir

مقدمه

ای حُجَّتِ بسیار سخن دفتر پیش آر وز نوکِ قلم دُرِ سخن هات فرو بار
هر چند که بسیار و دراز است سخن هات چون خوب و خوش است آن نه دراز است و نه بسیار
هر چند تا کنون در باب اسماعیلیان و معتقدات آنها آثار نسبتاً پر شماری منتشر شده^۱ اما در باره
اشعار و افکار حکیم ناصر خسرو قبادیانی آن سان که در خور مقام بلند او در میان شاعران فارسی
زبان است کار زیادی صورت نگرفته است.^۲ شاید زبان فخیم و استوار ناصر خسرو همراه با لحن
جدی و نصیحت بار او در نظر دانشجوی نسل امروز - که گاه خسته از نصیحت است - جلوه
چندانی نداشته باشد و بتواند به اصطلاح گفتمانی برقرار کند. در حالی که آثار پر شمار و عمیق
ناصر خسرو بخشی از تاریخ پر بار فرهنگ ایرانی - اسلامی است و اشعار او هنوز در دانشگاه
تدریس می شود. بنا بر این لازم است بیش از پیش با رویکرد های علمی - که خود نیز از مدافعان
سرسخت آن بوده - به آثار او توجه شود. نخستین گام در این جهت تهیه فرهنگی از لغات دیوان
ناصر خسرو است تا دانشجویان عزیز را در خواندن اشعار او رغبت یفزاید. البته تهیه فرهنگ های
لغت اختصاصی برای دیوان های اشعار شاعران فارسی زبان بی سابقه نیست^۳ و در باب جنبه های

۱- مثلاً کتاب تاریخ و معتقدات اسماعیلیه نوشته دکتر فرهاددفتری، ترجمه فریدون بدره ای، انتشارات
فرزان روز، چاپ دوم، ۱۳۷۶.

۲- برای کسب اطلاعات بیشتر مراجعه شود به: کتابشناسی جامع ناصر خسرو، زیر نظر رحیم مسلمانیان
قبادیانی، تهیه و تنظیم: لیلا آجرلو، نشر فرزان روز، ۱۳۸۴. هم چنین: کتابشناسی ناصر خسرو، علی میر
انصاری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۲. در خارج از ایران خانم آلیس هانس
برگر (Alice c. Hunsberger) در زمینه آثار ناصر خسرو تخصص دارد و تا کنون آثار خوبی منتشر
کرده و برخی از آنها به فارسی نیز ترجمه شده است.

۳- مثلاً در باب شاهنامه برخی از فرهنگ های لغت اختصاصی که تا کنون منتشر شده علاوه بر اثر فریتس
ولف، لغت شاهنامه عبدالقادر بغدادی و واژه نامک تألیف مرحوم نوشین قابل ذکر است. هم چنین بیش
از یک فرهنگ اختصاصی در باب لغات دیوان حافظ تا کنون منتشر شده است.

لغوی دیوان ناصر خسرو نیز تاکنون آثاری منتشر شده است.^۴ به این سبب ممکن است سوالی به ذهن خوانندگان فاضل برسد که دیگر چه نیازی به تدوین فرهنگ لغتی جداگانه در این باب است؟ این سوال مدتی برای این جانب نیز مطرح بود اما به دلایل زیر بر آن شدم که فرهنگی را با همان موضوع اما با ساختاری جدید تدوین نمایم:

- ۱- در سال های اخیر که توفیق مطالعه و تدریس دیوان ناصر خسرو را داشته ام نیاز دانشجویان گرامی را به فرهنگی که خود بسنده باشد، احساس کرده ام یعنی کتابی که آنها را در حل مشکلات لغوی و معنایی و شرح اعلام دیوان یاری کند و از سایر منابع بی نیاز سازد.
- ۲- فرهنگ های لغت موجود عمومی مفصل از قبیل لغت نامه دهخدا - که عمده فرهنگ های فارسی قبل از خود را در بر دارد - از حیث حجم فراتر از نیاز دانشجویی است که اختصاصاً جویای معنی لغات اشعار ناصر خسرو است. در لغت نامه کلیه معانی صریح و ضمنی لغت ذکر شده که قاعدتاً یکی از آنها با معنی بیت مورد نظر تطبیق می کند، در عین حال خود موضوع تطبیق هم وقت گیر و گاهی صعب الوصول است. علاوه بر آن، شواهد مستخرج از دیوان ناصر خسرو که در لغت نامه درج شده از چاپ های مختلف دیوان است و همه جا از آخرین تصحیح انتقادی دیوان تبعیت نشده است. در باب اعلام و اماکن نیز وضع به همین گونه است و در لغت نامه یافتن شرح حال یک شخص از میان اشخاص پر شمار هم نام او دشوار و برای طالب علم امروزی - که محصول عصر و محیطی پر شتاب و در صدد

۴- استاد دکتر مهدی محقق در این زمینه فضل تقدم و تقدم فضل دارند و آثاری که تا کنون به قلم ایشان در موضوع لغات دیوان ناصر خسرو منتشر شده از این قرار است: ۱- تحلیل اشعار ناصر خسرو، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ ششم، ۱۳۷۴. بخشی از این کتاب مشتمل بر منتخبی از لغات دیوان است. ۲- فرهنگ لغات و ترکیبات و تعییرات دیوان ناصر خسرو، مجلد اول: (آ-ث)، به اهتمام دکتر مهدی محقق - کبری بستان شیرین، بازبینی و اصلاح: دکتر مهدی نوریان، از انتشارات انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مکه گیل، چاپ اول، ۱۳۸۷، مجلد دوم (ج-ز)، چاپ اول: ۱۳۸۸.

مدیریت بر زمان است - دشوارتر است . البته باید اذعان داشت که هر فرهنگ لغتی که بعد از لغت نامه منتشر شود و امدار بانی آن بنای بی گزند خواهد بود .

۳- در فرهنگ اختصاصی موجود اشعار ناصر خسرو به ثبت معانی لغات با توجه به بسامد کاربرد لغت در مواضع مختلف دیوان و فراتر از آن در سایر آثار او چندان توجه نشده است . در حالی که شرط اول قدم آن است که معنی یا معانی درست یک لغت از مجموع دفعات کاربرد آن در همان متن به دست آید و در صورت لزوم به سایر آثار همان شاعر یا نویسنده و نیز سایر متون همان دوره و دوره های قریب العهد او مراجعه شود . فرهنگ حاضر بر این اساس تدوین شده است .

۴- نکته آخر در مقدمه این که وقتی از یک داستان کوتاه یا بلند خارجی، گاه تا چند ترجمه فارسی روانه بازار نشر می شود - که در جای خود عیبی هم ندارد - آیا نشر بیش از یک فرهنگ لغت برای شاعری که به ایرانیان عشق می ورزیده و خود را «پاک فرزند آزادگان» خوانده است ایرادی دارد ؟ ضمن این که مراجعه کننده محترم وقتی با تنوع مآخذ مواجه باشد می تواند آنها را با هم مقایسه کند و ضمن تکمیل اطلاعات خود ، به مرحله شناخت انتقادی دست یابد .

راهنمای تدوین و استفاده از فرهنگ

۱- مقصود از «واژه‌های ترکیبی» - که در عنوان اصلی این فرهنگ به کار رفته - آن است که از بیش از یک تکواژ اعم از مشتق، مرکب، مشتق مرکب و عبارت‌های کنایی ساخته شده باشد.

۲- شیوه تدوین این فرهنگ بدین صورت است که نخست مدخل (سرواژه) یا خود لغت یا واژه ترکیبی به شکل پررنگ‌تر از توضیحات درج شده و سپس تلفظ آن با آوانگاری نشان داده شده است. آنگاه معنای اصلی مدخل آمده و بعد از آن بلافاصله بیت مورد نظر درج شده است. دو مصراع بیت با نشانه ممیز (/) از یکدیگر جدا شده است. بعد از درج بیت، عدد سمت راست ممیز نشانگر شماره قصیده و عدد سمت چپ ممیز نشانگر شماره بیت همان قصیده بر مبنای دیوان مُصَنِّح مینوی - محقق (چاپ دانشگاه تهران) است. بعد از آن، اگر آن لغت با همان معنی در بیت‌های دیگری در دیوان به کار رفته آدرس آنها به همان شیوه و با افزودن نشانه (و نیز:) و شماره قصیده و بیت، نشان داده شده است. مثال:

پوست پلنگ بر کسی پوشیدن: کنایه از قصد دشمنی و جنگ داشتن: نو چو نخجیر دل به سوی چرا/ دهر پوشیده بر تو پوست پلنگ ۲/۱۷۶
چفده cafde: خمیده: یکی چون درخت بهی چفده از بر/ یکی گردنی چون سیدار دارد ۵۶/۱۷۹ و نیز: ۶/۲۳۴.

اگر لغت بیش از یک معنی داشته شماره گذاری شده و با همان ترتیب قبلی معنی و بیت درج شده و آدرس ابیات دیگری که همان معنی را دارند به دنبال آن داده شده است. سایر توضیحات مکمل یا متمم و شواهد مورد نیاز از سایر متون بعد از آنها با حروف ریزتر درج شده است.

۲- با توج به هدف این فرهنگ - که کمک به درک بهتر مفهوم و معنی اشعار ناصر خسرو است - سعی شده آن معنایی از لغات درج شود که در بافت درون زبانی بیت، مد نظر شاعر بوده است. یعنی معنایی که در فرایند معنی کردن بیت به خواننده دیوان یاری برساند. سپس اگر لازم بوده معنی صریح و لغوی لغت ذکر شده است. بنا بر این ممکن است در موارد بسیاری معنای

مجازی یا کنایی کلمه بر معنای لغوی آن تقدم داشته باشد. چنان که گفته شد معنای پیشنهادی بر اساس دریافتی است که از بیت یا ابیات مشابه آن و یا سایر آثار ناصر خسرو به دست آمده است.

۳- در آوردن شاهد یا شواهد از شعر و نثر برای تأکید یا تأیید معنای ارائه شده سعی شده اگر در فرهنگ های معتبر لغت مثل لغت نامه دهخدا شاهد هست، شاهی بر آن اضافه نشود تا بیهوده بر حجم مطالب افزوده نگردد، مگر آنکه معنای تازه یا برداشت تازه ای دربر داشته باشد. بنا بر این در مواردی شاهد آمده که در آن منابع نبوده و مورد نیاز بوده است.

۴- لغاتی که تلفظ آنها خوانا بوده و احتمال بدخوانی نمی رفته آوانگاری نشده است. این لغات یک شکل تلفظ بیشتر ندارد و خواننده فارسی زبان در هر سطحی با آنها آشناست. تلفظ برخی از لغات نیز با حرکت گذاری نشان داده شده است. اگر چه حرکت گذاری دقت آوانگاری را در صورت ملفوظ وازه ندارد اما فایده اش این است که هم زمان لغت و چگونگی تلفظ را پیش چشم خواننده قرار می دهد. ممکن است در مواردی تلفظ امروزی لغت با تلفظ مضبوط در فرهنگ لغتی فرق داشته باشد، سعی شده تلفظ فرهنگ های معتبر موجود ملاک اعتبار قرار گیرد و اگر لغتی بیش از یک گونه تلفظ یا ضبط دارد، گونه دوم در داخل پرانتز نشان داده شده است، مانند: رجعت: ra(e)j'at. مدخل هایی که ربط موضوعی داشته و به نوعی تکرار می شده با علامت → و ← به یکدیگر ارجاع داده شده است. این علامت و سایر علائم اختصاری در جدول خاصی مرتب شده است.

۵- روش جمع و تدوین اطلاعات این فرهنگ به شیوه کتابخانه ای و توصیفی و غیر تجربی است. البته قید توصیف بدین معنی نیست که در تدوین مطالب این فرهنگ ناقل صرف معانی لغات از فرهنگ ها بوده ام بلکه ناقد آن معانی نیز بوده ام و معنایی را که به نظر خودم درست بوده، آورده ام. البته این باب معنی برخوانندگان فاضل باز است و می توانند با انتقاد و راهنمایی، بنده را ارشاد فرمایند.

۶- اساس کار بر آخرین تصحیح معتبر دیوان ناصر خسرو یعنی چاپ مینوی - محقق قرار گرفته است. اما شواهدی از ابیات ناصر خسرو که در لغت نامه دهخدا درج شده بیشتر از چاپ های مختلف دیوان ناصر خسرو - که از حیث زمانی مقدم بر چاپ مینوی و محقق هستند - نقل شده است. به همین سبب برخی از آن شواهد در چاپ انتقادی نیستند و هم چنین در بسیاری از موارد

ضبط آنها با چاپ مینوی - محقق فرق دارد. نتیجه این که شواهد این فرهنگ فقط بر مبنای همین چاپ انتقادی انتخاب شده است.

۷- گاهی برای معنی بعضی از لغات یا ترکیب ها، توضیحی فراخ تر از حوصله یک فرهنگ لغت یک جلدی درج شده است. این امر بیشتر در باب مدخل هایی است که در دیوان ناصر خسرو کلیدی محسوب می شود و در شناخت شعر و فکر او نقش مؤثری دارد، امید است ابضاح معنی عذرخواه تطویل گهگاهی باشد.

۸- اگر لغت یا تعبیری منشأ قرآنی داشته با ذکر شماره سوره و آیه بدان اشاره شده است. این ذکر مأخذ هم از باب نِیْمَن و تبرک است و هم بدان دلیل که ناصر خسرو به تصریح خود کتاب خدا را از برداشته است.

مقدم به مرگ و به حشر و حساب کتابت ز بر دارم اندر ضمیر^۵

بدین سبب و نیز به دلیل نوع تعلیمات شاعر، کلام خدا در شعر او تأثیر بسیاری داشته است. دیگر آنکه چون مخاطب این فرهنگ بیشتر دانشجویان عزیز هستند می توانند به اقتباس و تلمیح آیات دیوان به آیات از این طریق نیز وقوف یابند.

۹- در این فرهنگ غیر از لغت به شرح و معرفی اعلام نیز پرداخته شده است. برخی از متخصصان فرهنگ نگاری آوردن اعلام را در کنار لغت نادر و شمرده اند. لایذ استدلال آن بزرگان این است که با این کار مرز تعریف و چهار چوب فرهنگ و دانشنامه و دائر المعارف به هم می ریزد، نیز وظیفه فرهنگ لغت اساساً به دست دادن املا و معنی لغت است. این دو نکته در جای خود درست است اما از طرف دیگر باید توجه داشت که کسی که فرهنگ اختصاصی اشعار ناصر خسرو را در اختیار دارد، انتظار دارد که نیاز لغوی و اسمی خود را یکجا برآورده سازد و به سایر منابع ارجاع داده نشود. علاوه بر این، لغت نامه دهخدا نیز اعلام را در کنار لغت آورده است.

۱۰- آدرس منابع مورد استفاده در ابتدای مطلب نقل شده بین دو کمانک (پرانتز) به صورت نام نویسنده کتاب و شماره صفحه یا نام کتاب و شماره صفحه و هم چنین در پایان مطلب نقل شده درج شده است. در ارجاع به فرهنگ ها به آن دلیل که ترتیب الفبایی دارند شماره صفحه داده

نشده است .

۱۱- بی طرفی علمی حکم می کند که در ارجاع به منابع و مآخذ از آوردن القاب و عناوینی چون دکتر، استاد، مرحوم و مانند آنها خود داری شود. در تحقیقات مربوط به رشته زبان و ادب فارسی اندکی وضع فرق می کند، خوانندگان فاضل مستحضرنند که محققان بسیار محتاطی چون مرحوم علامه قزوینی در ذکر نام مستشرقین نیز القابی چون فاضل، مأسوف علیه و نظایر آن را به کار برده‌اند. بنا بر این اگر جوینده ارجمند نیز در صفحه ای از این کتاب با این گونه عناوین برخورد کرد آن را حمل بر احترام به آن بزرگان نماید .

در اینجا لازم می‌دانم از آقای مهدی تلخایی کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی که در امور رایانه ای کتاب و تنظیم فهرست منابع و مآخذ مرا یاری کردند صمیمانه تشکر کنم . باری، در زمانه ای که انسان ها خود در امحای هوای پاک طبیعت نقش دارند امیدوارم با سیاه کردن این اوراق، ناخواسته در رمزه افراد جنگل خراب کن قرار نگیرم و مراجعه کننده را فایده‌نی حاصل شود . تا چه قبول افتد و که در نظر آید .

والحمد لله اولاً و آخراً .

جدول نشانه های اختصاری

آ: آیه ، مثال : (س ۳۶، ۷۲)
ب: بیت
ب، قاطع: برهان قاطع
ج: جلد
چ: چاپ
دف: دفتر
رک: رجوع کنید به ...
س: سوره
ص: صفحه
ص/س: صفحه/ سطر
غ: غزل
غ، ش: غزلیات شمس
ف، سخن: فرهنگ بزرگ سخن
ف، ق: فرهنگنامه قرآنی
ف، م: فرهنگ معین
ق: قصیده
ل، د: لغت نامه دهخدا
ل، فرس: لغت فرس
مکنزی: فرهنگ مکنزی
هق: هجری قمری
→: رجوع شود به همین مدخل و توضیحات آن که قبلاً آمده است .
←: رجوع شود به همین مدخل و توضیحات آن که بعداً آمده است .